

FEHÉR KATALIN

Első magyar nyelvű illusztrált tankönyveink*

In.: Orbis Pictus. A szemléltetés évszázadai
Szerk. Jáki László.
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
Budapest 2000. 72-81.

A magyar tankönyvtörténet¹ igen érdekes és fontos korszaka a 18. század utolsó harmada és a 19. század első évtizede. Ez volt az az időszak, amikor az évszázados hagyomány – a tankönyvek kizárólagos latin nyelvűsége – kezdett megszakadni. Ezek voltak azok az évek, amikor egyre nagyobb számban jelentek meg középszintű iskoláinkban a felvilágosodás szellemétől megérintett, korszerű tudományos ismereteket közvetítő, magyar nyelvű tankönyvek. Ugyanakkor ez volt az az időszak is, amikor a comeniusi hagyományokat követve, egyre több illusztrált tankönyv jelent meg, főként a természettudományok területén.

Mint az oktatásügy egésze vonatkozásában, úgy a hazai tankönyvkiadás területén is alapvető változásokat hozott az 1777-es Ratio Educationis, melynek 201.§-ának előírása úgy rendelkezett, hogy az összes hazai iskolákban használatos hivatalosan előírt tankönyvek kiadásának monopóliuma a Budára helyezett egyetem nyomdájáé. “Ez a nyomda úgynevezett kizárólagossági jogot élvez mindazoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és társult országainak iskoláiban használatra elrendeltek”² – szögezi le a dokumentum.

A Ratio Educationis állami felügyelet alá vonta és egységesíteni kívánta a magyar iskolarendszert, és ennek az egységesítési törekvésnek volt jelentős eszköze az egységes, központosított tankönyvkiadás. Az Egyetemi Nyomda e tankönyvkiadási monopóliuma tehát azt jelentette, hogy ez a nyomda jogosult a Ratio Educationis által előírt tankönyvek kinyomtatására és terjesztésére. Más, nem a Ratio által előírt tankönyveket azonban bárki nyomtathatott és

* A tanulmány az OTKA támogatásával készült. (T 025753)

¹ A bő tankönyvtörténeti szakirodalomnak a korszakra vonatkozó összefoglalását adja: Mészáros István: A két Ratio Educationis tankönyvei (1777-1850). in. uő: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Tankönyvkiadó. Bp. 1989. 62-95.

² Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 158.

terjeszthetett. Így a protestánsok, akik nem fogadták el a Ratio Educationis előírásait, iskoláikban a saját tankönyveiket használták. Később az 1790/91. évi 26. törvény a protestánsok saját tankönyvhasználatának jogosultságát is kimondta.

A 18. század utolsó harmadában mind a katolikus, állami felügyelet alatt álló iskolákban, mind pedig a protestánsok tanintézeteiben számos új tankönyvet vezettek be. Nagyszabású tankönyvkiadási program vette kezdetét, mely az oktatás egyes területein és szintjein jelentős színvonal emelkedést is eredményezett. A korszakban bukkantak fel olyan kiemelkedő tankönyvíró egyéniségek, akiknek munkáiból generációk tanultak. Révai Miklós, Molnár János, Pray György, Márton István, Budai Ézsaiás nemcsak tudományos munkáikkal, írói tevékenységükkel, hanem tankönyveikkel is hozzájárultak a felvilágosodás eszméinek széles körben történő terjesztéséhez.

Mi jellemzi a 18. század utolsó harmadában megjelent magyar nyelvű tankönyveket? A korszakban még nem vált szét a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja, a legtöbb – a középszintű iskolában - tankönyvként használt mű egyben tudományos kézikönyv is volt. A szerzők jól ismerték a korabeli Európa tanintézeteiben használatos latin és nemzeti nyelvű tankönyveket. Ezek mintájára szerkesztették meg a hazai iskolákban bevezetni kívánt új tankönyveket, mégpedig oly módon, hogy az adott tudományok teljes leíró jellegű összefoglalását adták anélkül, hogy a tekintettel lettek volna a tankönyvet használó korosztály életkori sajátosságaira. Gondolatmenetük, feldolgozási módjuk, nyelvük, nem gyermekeknek, hanem felnőtt embereknek szólt. A tankönyvszerzők ekkor úgy gondolták, hogy a középszintű iskolák tanulóit, a 10-16 éves ifjakat “komoly” tudományokra kell oktatni. Az anyagból nem szelektáltak, teljességre törekedtek. A könyvek igen nagy tényanyagot öleltek fel, de ezt, éppen a tudományosság és a tanulhatóság szempontjait figyelembe véve logikus és világos szerkezetben közölték. Tipográfiaiailag is kiemelték és elkülönítették a fő- és alfejezeteket, sőt ezeken belül római és arab számokkal, paragrafusokkal jelezték az egyes logikai egységeket.

Mivel a tankönyvek egy tudományok teljes anyagát tartalmazták, meglehetősen terjedelmesek voltak. (Nem volt ritka a korszakban a három-ötszáz oldalas tankönyv sem.) A legtöbb tankönyv nem egy-egy osztály számára készült, hanem egy iskolatagozat, iskolaszint számára. Anyagukat nem egy, hanem több tanév alatt kellett elsajátítani.

A tankönyvek formátuma a maiaknál kisebb volt, általában 11x18,5 cm. Nyomdatechnikai kivitelezésük többnyire igénytelen, a sárgás-szürkés papírra apró betűvel, sűrű sorokban

nyomtatták a szöveget. Kevés könyv tartalmazott szemléltető ábrákat, a korszakban megjelent tankönyveknek összesen kb. alig tíz százaléka volt illusztrált. Az illusztrációk nem a szöveg közben, hanem attól függetlenül, a kötetek végén, kihúzható táblákon voltak találhatóak. Az ábrák kicsik, és színezetlenek voltak, mégis jelentős előrelépést jelentettek a hazai szemléltető oktatás fejlődése terén a korábbiakhoz képest, hiszen az előző évtizedek tankönyvei egyáltalán nem, vagy csak elvétve tartalmaztak ábrákat.

A tankönyvek áráról az Egyetemi Nyomda által kiadott katalógusokból tájékozódhatunk. Az 1798-ban kibocsátott jegyzék³ szerint a katolikus népiskolák tankönyvei 2-13 krajcárba, a gimnáziumi tankönyvek pedig 15-30 krajcárba kerültek. Az Egyetemi Nyomda által kiadott tankönyveket az egész ország területén csakis a jegyzék által jelzett árakon lehetett árulni. A korszakban a protestáns iskolák tankönyveit is hasonló árakon adták. Az illusztrált tankönyvek nagyon drágák voltak, kevesen engedhették meg maguknak a 2-3 forintos kötetek megvásárlását.

A korszak tankönyvei közül a továbbiakban néhány olyan, a középszintű iskolák tanulói számára készült természettudományi tankönyv és oktatási segédlet bemutatására vállalkozunk, melyek illusztrációs anyaga figyelemre méltó, és kellően szolgálta a comeniusi elveknek megfelelő iskolai szemléltetést.

Fizika tankönyvek

Ha a felvilágosodás kori természettudományi tankönyveinkről szólnak, nem hagyhatjuk ki a fizika tankönyvek vizsgálatát sem, hiszen ezek némelyike is tartalmazott illusztrációkat.

Az 1777-es év nevezetes dátum a magyarországi nevelés, és a hazai tankönyvek történetében, hiszen ez az év nemcsak a Ratio Educationis megjelenésének, hanem az első magyar nyelvű fizika tankönyv megjelenésének éve is, mely a teljes newtoni fizikát magyar nyelven tárgyalja. Szerzője Molnár János jezsuita tanár, a kiváló polihisztor, aki nemcsak az első magyar nyelvű fizika, hanem az első magyar nyelvű pedagógiai mű írójaként is ismert.

A tankönyv pontos címe: „*A Fisikának eleji. A Természetiekről Newton tanítványinak nyomdoka szerént*”.⁴ Molnár maga is felismerte művének úttörő jelentőségét, mikor az előszóban a következőket írja: „Lészen olyan idő, hogy e fundamentomra valaki tornyot tégyen, leszen

³ Catalogus diversorum librorum scholasticorum. Budae, 1798.

⁴ Molnár János: A fisikának eleji. A Természetiekről Newton tanítványinak nyomdoka szerént. Hat könyv. Pozsony-Kassa. 1777.

olyan idő, hogy megköszönnyék hazám jövőndő nevendéki buzgóságom merészségét, melly valóban nem tsekély volt, hogy ily időben, mellyben az Ország teli vagyon az Illyeneknek deákos értésével, Magyarul is mertem hasonlókcal eléállani.“ A mechanikai, statikai, hőtani, fénytani, csillagászati, részeket tartalmazó mű a saját korának legmodernebb tudományos ismereteit próbálta logikus és egyszerű formában közölni.

Különösen értékes és informatív részei a tankönyvnek a függeléként hozzá kapcsolt táblák, melyek a legfontosabb fizikai- mechanikai jelenségeket ábrázolják. Sajnos a képek kicsik, a táblák zsúfoltak, hiányoznak az aláírások. Ennek ellenére a tankönyv népszerű volt, számos iskolában használták, annál is inkább, mert a következő magyar nyelvű fizika tankönyv csak 30 év múlva jelent meg.

A három kötetes mű címe: *A gyönyörű természet tudománya*,⁵ és szerzője Varga Márton, aki a nagyváradi és a győri akadémia tanáraként természeti és gazdasági tudományokat tanított. Zemplén Jolán, a hazai fizikatörténet monográfusa a következőképpen méltatja a művet: „Ebben három könyvben még együtt van jóformán minden, ami a XVIII. században a fizikát alkotta. Megtaláljuk az első kettőben a természet három országát, mint a legrégebb fizikakönyvekben, és megtaláljuk a legmodernebb kémiát, mint a legújabbakban. Varga könyve mintegy betetőzése, foglalata mindannak, ami felé a XVIII. század természettudománya törekedett.“⁶

A könyv illusztrációs anyagáról azonban nem nyilatkozhatunk ekkora elismeréssel. Hasonlóképpen Molnár fizikakönyvéhez, Vargáéban is a szövegtől függetlenül, a kötet végén kihúzható táblákon található ábrák, meglehetősen zsúfoltan és kis méretben.

Természetrajzi tankönyvek

A természetre vonatkozó ismeretek a 18. század második felében kerültek be az alsó- és középszintű iskolák tananyagába. A tantárgy három részből állt: növénytan (a plánták országa), állattan (az állatok országa) és ásványtan (a kövek és ércek országa).

A Ratio Educationis által előírt latin nyelvű természetrájz tankönyv (*Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum*) 1778-ban jelent meg három

⁵ Varga Márton: *A gyönyörű természet tudománya*. Nagyvárad. 1808.

⁶ Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XIII. században*. Bp. 1964. 467-468.

kötetben, az Egyetemi Nyomdában, melyet még további öt kiadás követett a század végéig. Ezt használták az ország összes katolikus gimnáziumában.

A protestánsok ekkor már arra törekedtek, hogy a természettudományokat, így a természetrajzot, a fizikát és a földrajzot is magyar nyelven oktassák iskoláikban. A tantárgy első magyar nyelvű népiskolai tankönyve 1792-ben jelent meg és Gáti István írta.⁷ Az ásványok, a plánták és az állatok világát áttekintő kis könyv végén az okos állatról, az emberről is olvashatunk érdekes fejtegetéseket kérdések és feleletek formájában, részben versbe szedve. A könyv nem tartalmazott szemléltető ábrákat.

A korabeli természetrajz könyvek közül Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett Georg Raff göttingeni tanár könyve, melyet 1799-ben Fábián József magyarra fordított. A „*Természethistória a gyermekeknek*” címmel Veszprémben megjelent művet⁸, 1837-ben és 1847-ben ismét kiadták. A gimnáziumok és középszintű iskolatagozatok számára készült, a természetrajz teljes anyagát részletesen tárgyaló könyvről, maga a fordító tudósította a leendő olvasókat egy korabeli lap, a *Magyar Kurír* hasábjain⁹. Fábián József azt hangsúlyozza, hogy „szükséges és hasznos a gyermekeket a természeti dolgokkal meg esmerkedtetni” de „még ez ideig sinsenek Nemzeti nyelvünkön olyan Könyvek, amellyek ebben a részben elégséges Út mutatók lehetnének.”¹⁰ A 14 rézmetszettel illusztrált szép könyv drága volt, 2 forintba került. A szerző könyvének legnagyobb jelentőségét abban látja, hogy „az állatoknak és plántáknak neveit” a magyaron kívül németül és latinul is hozza.

A korszak másik természetrajzi tankönyve már nem fordítás, hanem egy magyar szerző, a debreceni orvos, Szentgyörgyi József munkája, melynek címe: *A Legnevezetesebb Természeti dolgok esméreti*.¹¹ Ezt az 1803-ban megjelent munkát tartja tankönyvtörténeti szakirodalmunk az első rendszeres, illusztrációkkal ellátott magyar természetrajzi munkának.

A tankönyv „előljáró beszédéből” azaz előszavából megtudhatjuk, hogy a szerzőt munkájának megírására a kollégium előljárói kérték fel. Bár tankönyvről van szó, a szerző mégis a tudományos szempont érvényesítését tartja elsődlegesnek. „A könnyűségnek szerfelett való és

⁷ Természet Históriaja, melyet a gyenge elmék kedvéért készített Gáti István. Máramarosziget. 1792. 32. A könyv 1795-ben és 1798-ban is megjelent.

⁸ Természethistória a gyermekeknek, melyet Raff György Kristián Göttingai tanító után némely hozzáadásokkal és szükséges változtatásokkal a maga költségén magyarul kiadott és kinyomtatott Fábián József. Veszprém, Számmer Mihály. 1799. 669.

⁹ Magyar Kurír. 1799. augusztus 2. 159-160.

¹⁰ A szerző valószínűleg nem ismerte Gáti István korábban megjelent természetrajz könyveit.

erőltetett keresését a tanulásban károsnak" tartja, nézete szerint az igen könnyű tanulnivalót „még a gyermek is megunja, s reá való figyelmezését elveszti". De a tanulhatóság szempontját azért érvényesíteni igyekeznek, "csoportokba, rendszerbe" foglalja anyagát, a „jellegzetességeket erősen kidomborítva". Ajánlja, hogy a tanító „kétszer is tanítsa által" a könyvet. Szentgyörgyi figyelme kiterjedt a természetrajz tanulásának gyakorlati oldalára: mindenütt megnevezi az állat, madár vagy rovar "kártékony vagy hasznos" voltát. Az állatok latin nevét is közli, hiszen "hasznát vehetik a tanulók".

A tankönyv tudományos értéke mellett, pedagógiai szempontból legjelentősebb érdeme az illusztrációk. A szerző tudatosan igyekezett szemléltető ábrákkal is kiegészíteni tankönyvét, hiszen tisztában volt ezek jelentőségével az oktatásban. Az előszóból megtudhatjuk, hogy „A ritkább, vagy külső Országi, s nálunk csak elvétve, vagy éppen nem is látható nevezetesebb állatokat igyekeztem rajzolatok által esmeretesebbeké tenni" írja. Hozzáteszi, hogy szem előtt tartotta azt a didaktikai elvet, hogy „helyes exemplárok után" és „ne igen apró formában" készítsék el a rajzokat, sőt az állatoknak „egymáshoz képest való nagyságokat" vagyis a méretarányokat is vegyék figyelembe. Tehát a tankönyv illusztrációs anyagánál érvényesült az a comeniusi elv, hogy a kép csak akkor tud bizonyos értelmi műveletek (analízis, szintézis, lényegkiemelés, általánosítás stb.) megindításában, irányításában aktív szerepet vállalni, ha didaktikailag megkomponált, megrendezett, ha nem túlszűfolt, hanem jól áttekinthető, ha formai elemeinek és információs tartalmának értékei egymást segítő kapcsolatban hatnak, ha a felesleges képi elemek nem terelik helytelen vágányra a tanulók figyelmét. A képeknek mindig a lényegest, a jellemzőt kell kiemelni, a valóságot kell ábrázolni, vallja Comenius nyomán Szentgyörgyi is.

A kötet függelékében, a 19 táblán található 103 kép, Magyarországon kevésbé ismert állatok, madarak, bogarak ábrázolása. Az ábrákat két kollégiumi rézmetsző diák, Erős Gábor és Erős János rajzolta és metszette rézbe. A rajzok és metszetek olyan jól sikerültek, hogy még Kazinczy közismerten magas igényeinek is megfeleltek, aki 1804-ben egyik levelében a következőket írta Szentgyörgyinek: „a külföldön készült afféle rajzolásokkal is bátran össze mérkőzhetnek."¹²

A szerzőnek azonban tekintettel kellett lenni még egy igen fontos szempontra, nevezetesen a könyv árára. Azért nem tehetett könyvébe több szemléltető ábrát, „mert ez igen fogná a Könyvnek árát nevelni."

¹¹ *A Legnevezetesebb Természeti dolgok esméreti.* Az apróbb iskolák számára készítette Sz. J. orvos-doktor, nemes és sz. kar. Debrecen városának rendes Phisicusa, 1 drb. XIX. réztáblákra metszett rajzolatokkal (1803)

¹² Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. Váczy János. 1-21. kötet. Bp. 1890-1911. III. köt. 189.

Érdekes a metszetek későbbi története is. Szentgyörgyi könyvének illusztrációit olyan sikerültnek és iskolai használatra alkalmasnak találták a kortársak, hogy másutt is fel kívánták használni őket. A Sárospataki Kollégium tanára, Emödi István 1809-ben jelentette meg *Természeti História*¹³ című tankönyvét. A munkához meghozatták azokat a réztáblákat, melyeket Erős Gábor Debrecenben készített.¹⁴ Azonban a sárospataki nyomda hiányos felszereltsége miatt az Emödi féle tankönyv metszetek nélkül jelent meg.

Egy volt debreceni diák, Pethe Ferenc 1815-ben, Bécsben publikálta *Természethistória és Mesterségtudomány* című tankönyvének első, az állatokról szóló kötetét. A könyvhöz Pethe maga rajzolta a képeket, és egy bécsi mester Rieder Lőrinc metszette őket rézbe. A mű jelentős sikert aratott, és sok iskolában használták.

Földrajzi tankönyvek és segédletek

Hasonlóan a természetrajzhoz, a 18-19. század fordulóján a földrajz oktatása is nagyobb óraszámot kapott iskoláinkban. A korszak legtöbb gimnáziumi magyar nyelvű földrajzkönyve a politikai földrajz anyagát nyújtotta a diákoknak. Európa országait mutatta be az első magyar nyelvű földrajzkönyv, mely 1791-ben jelent meg és szintén Raff német nyelvű munkája nyomán készült¹⁵. (Feltételezhető, hogy ez is Fábíán József fordítása.) Ezt még négy földrajzkönyv követte a századfordulóig, egy Európa¹⁶, kettő Magyarország¹⁷ és egy Erdély¹⁸ földrajzával foglalkozott.

A színvonalas középiskolai földrajzoktatást térképek és földgömbök segítségével lehetett a leginkább elősegíteni. Az első magyar feliratú földgömböt debreceni diákok készítették a századforduló tájékán. A hatalmas globus ma is látható a Kollégium gyűjteményében. Délkörének nagysága egy méter körül van, és tartóállványának tenyérnyi széles lapján nemcsak a világtájak és az állatkör jegyei, hanem egy teljes naptár is megtalálható. A földgömböt hosszú időn keresztül használták a mindennapi iskolai földrajzoktatás szemléletesebbé tételére.

¹³ Emödy István: *Természeti História. Az Állatok Országáa*. Sárospatak. 1809. 580.

¹⁴ Vö. Tóth Béla: *A debreceni rézmetsző diákok*. Bp. 1979. 30.

¹⁵ Raff György geografiája a gyengébb elmékhez alkalmaztatott és magyarul kiadatott. Ambro Ferentz. Vázt. 1791. 224.

¹⁶ Németh László: *Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása*. Szisz Klára. Sopron. 1795. 595.

¹⁷ *Magyarország földleírásának rövid rajzolatja*. Kibocsájtotta német nyelven is Szallar György. Schauff János. Pozsony. 1796. 249.; Baranyi László: *Rövid magyar Geographia*. Trattner. Pest. 1796.

Éppen a szemléltetés szükségességének felismerése nyomán született meg 1797-ben a Debreceni Református Kollégium tanári karának azon rendelete, hogy „minden diáknak mappája (térképe) legyen“ és ez az igény hívta életre a kollégiumban a rézmetsző diákok társaságát, hiszen a kollégium még a 18. század végén sem rendelkezett kézbe adható történelmi és földrajzi atlaszokkal vagy egyéb segédeszközökkel.

A debreceni kollégiumi rézmetszés a századfordulón élte virágkorát. Ekkor az Eröss testvérek, János és Gábor körül egész kis kör alakult ki. Tagjai voltak: Halász István, Papp József, Pethes Dávid, Oláh István, Mikolai József és Vajai Imre. Munkájukat Budai Ézsaiás professzor támogatta és irányította. Első munkájuk 1800-ban jelent meg, Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára címmel. A 12 140X125 mm-es lapból álló kötet a következő térképeket tartalmazza: 1. A Föld Golyóbisa; 2. Európa; 3. Asia; 4. Afrika; 5. Északi Amerika; 6. Déli Amerika; 7. Spanyol Ország; 8. Frantzia Ország; 9. Olasz Ország; 10. Német Ország; 11. Lengyel Ország; 12. Magyar Ország.¹⁹

A *Magyar Kurír* című újság 1801. márciusában²⁰ hosszú cikkben méltatta a kötet megjelenését. „A napokban akada kezünkbe egy negyedret formában metsződött kis Átlás, a melly tizenkét mappából áll.” –írja a szerkesztő. „Az egész titulussát ide írjuk, a melly ez: Oskolai új Átlás, az alsó Classisok számára, Metsződött és nyomtatódott a Ref. Collégiumban Eröss Gábor, Halász István, Pap József és más Togátus Deák Ifjak által T.T Prof. Budai Étsaiás Class. Isp. vigyázása alatt. Debreczenben MDCCC. Gyönyörködve vizsgáljuk ezen közjóra törekedő Togátus Deák Ifjak igyekezeteknek első zsengéjét, s meg sem állhatjuk, hogy a mellyek előttünk az ő fáradozásairól tudva vagynak, azokat a mi érdeemes olvasóinkkal is az ő ditséretekre ne közöljük.” Ezután a szerkesztő arról ír, hogy az ifjak azért is megérdemelnek minden dicséretet, mert a rézmetszés mesterségére senki sem tanította őket, „egyedül a magok próbálgatásai, és más olyanoktól való kérdezősködéseik által, a kik a metszés mesterségéről valamit tudnak, mentek annyira, hogy már utóbbi munkáik valósággal szépek.” Karacs Ferenc példája is bátoríthatta a fiatalokat, aki debreceni diák korában szintén magától tanulta meg a rézmetszés alapjait, és most már országos hírnév mester. A legszebb azonban az, írja a szerkesztő, hogy nem az anyagi haszonért készítették az atlaszt, hiszen azt „csak négy Krajtzáron adják el a

¹⁸ Erdély ország esmértetésének zsengéje. Írta Éder Jósef Károly a szebeni nemzeti oskolák igazgatója. Hochmeister Márton. Kolozsvár és Szeben. 1796. 53.

¹⁹ A térképek I.D. Koeleri: Atlas manualis scholasticus.. című műve nyomán készültek.

²⁰ Magyar Kurír. 1801. március 3. 275-277.

tanuló gyermekeknek, és így a magok munkájokért leg kisebb jutalmat sem vesznek.” A cikkből azt is megtudhatjuk, hogy a kollégium a papírt ingyen adta az atlaszhoz, és azt is, hogy az ifjak most egy újabb „Ó Átlás metszésében foglalatoskodnak²¹”. Végül a szerkesztő annak a nézetének ad hangot, hogy sokkal több ilyen „közhasznú hazafiúi fáradozásokra” lenne szükség.

A cikkben említett Ó Átlás nem sokkal később meg is jelent 182X216 mm nagyságban, és szintén 12 lapot tartalmazott.

A térképek pozitív fogadtatása, de a szükség is buzdította az ifjakat, hogy a későbbi években új, a korábbiaknál tökéletesebb térképeket készítsenek. 1804-ben készült el az Oskolai magyar Új Átlás, melynek mérete 172X215 mm. A szép kiállítású, magyar nyelvű atlasz nagy sikert aratott országszerte.

Feltétlenül meg kell emlékeznünk a korszak legszínvonalasabb illusztrált magyar földrajzi tankönyvéről, melynek szerzője Katona Mihály, aki debreceni diákévei után a frankfurti egyetemen szerzett alapos természettudományos ismereteket. Komáromi tanári működése alatt bizonyára maga is érezte a korszerű tankönyvek hiányát, ezért írta meg *A Föld mathematicai leírása a világ alkotmányával együtt* című nagy munkáját, melyet 1814-ben publikált. Katona munkásságának méltatója a következőket írja a műről: „A Föld mathematicai leírása című munka kitűnően megírt csillagászati földrajz. Szemlélete olyan friss, anyagkezelése és beosztása egészen modern, hogy belőle a csillagászati földrajz tananyagának jelentős részét ma is tanítani lehetne.”²² Egy másik szerző véleménye szerint „Ha Katona munkája valamelyik világnyelven jelenik meg, akkor ma a modern geográfia alapvetői között tartanánk számon.”²³ A kötet tudományos és tankönyvtörténeti értékeit tehát a földrajztörténet szakértői már feltárták, ezúttal csak az illusztrációk kérdésével kívánunk foglalkozni. Maga a szerző is nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek, hiszen az előszóban a következőket írja: „A nevezetesebb elő-terjesztések, állítások, mint minden Csillagzatok is, Figurákban v. Rajzban a Könyvhöz járuló Négy Rézre metszett Táblákon elő adattatnak és megmutattatnak... egy illy tzelből és illy Matériában írott Könyv minden Rajzok v. Figurák nélkül igen sok híjjával volna.”²⁴ Tehát a szerző felismerte,

²¹ 1801-ben jelent meg az Oskolai Ó-Átlás szintén 12 térképpel. 1804-ben készült el a 24 lapos, 12 térképből álló Oskolai Magyar Új Átlás. Eröss Gábor Csokonai két verseskötetét is illusztrálta. A rézmetsző diákok társulata 1812-ben oszlott fel.

²² Bulla Béla: Néhány szó a magyar földrajztudomány haladó hagyományaihoz. = Földrajzi Közlemények. 1954. 1.sz. 5-6.

²³ Beluszky Pál: Katona Mihály emlékezete. = Földrajzi Közlemények. 1964. 4.sz. 364.

²⁴ Katona Mihály: A Föld mathematicai leírása a világ alkotmányával együtt... Rév-Komárom. 1814. Előljáró beszéd. XXV.

hogy pedagógiai szempontból mennyire fontosak a tankönyvi illusztrációk, különösen egy földrajzi-csillagászati könyv esetében. Ő is panaszkodik, hogy az illusztrációk mennyire megemelték a könyv árát, de mégis hasznosnak és szükségesnek tartja azokat.

*

Miután a teljesség igénye nélkül áttekintettük a 18-19. század fordulóján megjelent természettudományi témájú magyar nyelvű illusztrált tankönyveket, elmondhatjuk, hogy azok kor legmodernebb tudományos ismereteit közvetítették a tanulóknak. A szerzők, bár küszködtek a megfelelő szakszavak magyarításával, mégis alapvető feladatuknak tekintették, hogy ne latinul, hanem hazai nyelven adják közre tankönyveiket. Ahogy Varga Márton fogalmaz: „Használni igyekeztem, az bizonyos. Nemzetem dísze, ditsősége, java voltak fő ösztöneim. Nem deákul, melly kevesebbe került volna, hanem magyarul írtam. Megmutattam, hogy Anyai Nyelvünk megbírja a Filozófiát, hogy lehet fisikát olly tökéletesen írni rajta, min a deák oskolás könyveink vannak.”²⁵ A tankönyvek írói igyekeztek mondanivalójukat képekkel, ábrákkal szemléletessé tenni. Azonban, mivel az ábrák nagyon megemelték a könyvek árát, sajnos csak kevés felvilágosodás kori tankönyvünk tartalmazott illusztrációkat. Az is jellemző volt, hogy a képek csak a kötetek függelékében voltak találhatóak, ebben a korszakban nem születtek szövegközi ábrákat tartalmazó tankönyvek.

A felvilágosodás kori magyar sajtó minden jelentősebb tankönyvről közölt hosszabb rövidebb ismertetést, méltatást. Nagy szerepe volt ezeknek a közleményeknek, hiszen az ország egymástól távol eső vidékein lévő iskolák tanárai többnyire csak ezekből az újsághírekből értesülhettek az elkészült munkákról, és csakis így rendelhették meg az új könyveket tanulóik számára. Neveléstörténeti szempontból is nagy jelentősége van a tankönyvekről szóló sajtóközlemények feltárásának és feldolgozásának, hiszen számos olyan adat és tény bukkan fel ily módon, melyek kiegészítik és módosítják tankönyvtörténeti kutatásaink eddigi eredményeit.

²⁵ Varga Márton: A gyönyörű természet tudománya. Nagyvárad. 1808. I. 12.

